
DEPOPULACIJA I STARENJE STANOVNIŠTVA – TEMELJNI DEMOGRAFSKI PROCESI U HRVATSKOJ

Alica WERTHEIMER-BALETIĆ
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

UDK: 314.87(497.5)"195/200"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. 6. 2004.

Nakon razdoblja poratnoga povećanja nataliteta, tj. nakon 1954., Hrvatska bilježi stalno smanjivanje nataliteta, uz manje oscilacije ovisne o djelovanju općih i specifičnih činitelja. U tom je razdoblju izraženo ubrzanje tranzicije nataliteta pod utjecajem za Hrvatsku specifičnih čimbenika, poglavito dugotrajne emigracije. Stoga je u 1980-im godinama u nas, u uvjetima znatno niže ekonomske razvijenosti, izražena približno ista brojčana razina stope nataliteta i totalne stope fertiliteta kao u mnogim europskim razvijenim zemljama. Početkom 1990-ih otprije prisutnim procesima generacijske depopulacije ženskoga stanovništva i generacijske depopulacije ukupnoga (muškog i ženskog) stanovništva pridružila se i prirodna depopulacija, potencirana, osim otprije aktivnih faktora, ratnom agresijom na Hrvatsku 1991./92. Ta su tri depopulacijska procesa, s utjecajem negativnoga migracijskog salda i ratne agresije, zajednički uvjetovali pojavu ukupne depopulacije našega stanovništva između 1991. i 2001. U interakciji s pratećim nepovoljnim promjenama u dobnoj strukturi (smanjivanje mladoga stanovništva uz intenzivno povećanje staroga stanovništva), koje su izražene procesom jakoga starenja stanovništva, depopulacijski procesi koji još traju djeluju na daljnje nepovoljno usmjeravanje razvoja našega stanovništva. Stimulativna populacijska politika u svoje obje varijante (pronatalitetna i imigracijska) postaje neminovnost sadašnjega i budućega ne samo demografskoga nego i ukupnoga društvenog razvitka.

Alica Wertheimer-Baletić, Hrvatska akademija znanosti
i umjetnosti, Zrinski trg 11, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: kabpred@hazu.hr

Stanovništvo Hrvatske nalazi se, prema relevantnim demografsko-statističkim formalnim kriterijima utemeljenim na empirijski ustanovljenoj brojčanoj razini stopa nataliteta i mortaliteta koje postulira teorija demografske tranzicije, u post-tranzicijskoj etapi razvoja. Bitno ga obilježava tip opadajuće reprodukcije stanovništva i, s tim u vezi, već jedno i pol desetljeće (nakon 1990. godine) proces ukupne depopulacije (smanjivanje ukupnoga broja stanovnika) i starenje stanovništva. Oba procesa traju dovoljno dugo i imaju tendenciju povećanja već postojećih disproporcija, tako da se znanstveno utemeljeno može reći da su u pitanju krajnje nepovoljne demografske prilike koje određuju, snagom zakonitosti odvijanja demografskih procesa, daljnje nepovoljne tendencije u razvoju našega stanovništva.

Sadašnje demografske prilike u Hrvatskoj izraz su demografskih promjena u prošlosti, posebice u drugoj polovici 20. stoljeća, na koje su osim općih razvojnih čimbenika i uvjeta djelovali i mnogi specifični faktori (gospodarski, socijalni, zdravstveni, politički). One su istodobno izraz i kratkoročnih promjena na mnogim područjima ljudske djelatnosti, koje manje ili više, povremeno ili trajnije, djeluju na ukupan razvoj stanovništva (područja zaposlenosti, stambene izgradnje, uslužnih djelatnosti, zdravstvene zaštite poglavito kritičnih dobnih skupina, socijalne skrbi itd.), ali i ljudskih gubitaka u ratovima i drugim pratećim pojavama ratova i poraća (osobito migracije). Prema tome, sadašnje značajke razvoja našega stanovništva, ukupne i strukturne, čine dugoročnu odrednicu budućih demografskih mijena i procesa u ukupnom stanovništvu i njegovim demografskim strukturama, poglavito u njegovoj dobno-spolnoj strukturi.

Razvoj stanovništva Hrvatske već više od jednoga stoljeća, a osobito u drugoj polovici 20. stoljeća, bitno obilježava tzv. otvoreni tip stanovništva. Na prvi bi pogled moglo izgledati da upravo zbog važnosti faktora migracije u razvoju našega stanovništva proces njegove reprodukcije u užem smislu nema u tom razvoju primarno mjesto. Ali reprodukcija stanovništva u užem smislu obuhvaća prirodne sastavnice njegova razvoja (natalitet/fertilitet i mortalitet), koje su u stalnoj interakciji s migracijskim sastavnicama (imigracija, emigracija) i s eksternim faktorima (ratovi, prirodne katastrofe i sl.). Dakle, sastavnice reprodukcije su u međuzavisnosti sa sastavnicama migracije, njihovim smjerom i kvantitativnom rezultantom, kao i s promjenama svih bitnih struktura stanovništva (demografskih, ekonomsko-socijalnih i drugih). Ti procesi i njihove sastavnice odražavaju ne samo izravan nego i posredan utjecaj promjena svih sastavnica ukupnoga kretanja

stanovništva određene zemlje, znači i utjecaj migracije, kao i eksternih faktora na razvoj stanovništva. Stoga ćemo za Hrvatsku u ovom radu analizirati u navedenom razdoblju značajke, tendencije i interakciju sastavnica prirodnoga kretanja s promjenama starosne strukture stanovništva. Ta je interakcija od bitne važnosti za reprodukciju stanovništva određenoga smjera i brojčanih razmjera. Činjenica je međutim da je riječ samo o jednom aspektu ukupne interakcije procesa reprodukcije, odnosno svih njegovih sastavnica sa svim relevantnim strukturama. Ta ukupna interakcija obuhvaća, osim interakcije sa starosnom strukturom stanovništva, i interakciju s drugim relevantnim strukturama te u danim društvenim prilikama daje stvarnu osnovu za reprodukciju stanovništva određenoga smjera i veličine i određuje specifične reproduksijske norme u pogledu broja djece u obitelji u nekoj zemlji.

Analiza te reducirane interakcije, tj. interakcije među prirodnim sastavnicama i starosnom strukturom, koja je predmet ovoga rada, osiromašuje konkretnu analizu. Međutim, takav je pristup ipak sadržajno i analitički opravdan iz sljedećih razloga: (1) starosna je struktura izravno određena sastavnicama prirodnoga kretanja stanovništva, (2) između prirodnih sastavnica (nataliteta, mortaliteta) i starosne strukture postoji izravna i stalna transparentna interakcija i (3) određena brojčana razina prirodnih sastavnica sadrži i utjecaj sastavnica migracije (imigracije, emigracije), kao i utjecaj drugih značajnih struktura i eksternih čimbenika razvoja stanovništva.

STOPA PROMJENE UKUPNOGA BROJA STANOVNIKA U HRVATSKOJ I U EUROPI

Razmatranje promjena u procesu reprodukcije i njegovim sastavnicama koje su u Hrvatskoj nastale u drugoj polovici 20. stoljeća čini prvi korak u analitičkoj razradbi razvoja stanovništva. Pri tome je prvi agregatni pokazatelj reprodukcije prosječna godišnja stopa promjene ukupnoga stanovništva. Ona se u Hrvatskoj u posljednjih pedesetak godina, kao i u većini europskih zemalja, stalno smanjivala, s tim da su na to smanjivanje, osim općih, djelovali i mnogi specifični čimbenici. Tako je ta stopa u prvom međupopisnom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (1948. – 1953.) iznosila 0,81%, od 1981. do 1991. prepolovljena je na 0,4%, dok je u posljednjem međupopisnom razdoblju, od 1991. do 2001., dobila negativan predznak i iznosila je -0,61%.¹ Smanjenje ukupnoga stanovništva u tom je desetljeću bilo uvjetovano prirodnim smanjenjem stanovništva, ratnim gubicima ljudstva i negativnim saldom migracije, koji je u velikoj mjeri bio posljedica rata.

Usporedimo li situaciju Hrvatske s drugim europskim zemljama, proizlazi sljedeće: od 2000. do 2005. prosječna godi-

šnja stopa porasta ima za zemlje Istočne Europe negativan predznak (iznosi -0,5%).² U zemljama Južne Europe ta stopa istodobno iznosi prosječno godišnje 0,1%,³ a u zemljama Sjeverne i Zapadne Europe 0,2%.⁴

Činjenica je da su u Europi od 1985. do 1995. relativno najstabilnije demografske prilike bile upravo u zemljama Zapadne Europe, gdje je prosječna godišnja stopa ostala od 1990. do 1995. godine prema prethodnom petogodišnjem razdoblju nepromijenjena (0,5%),⁵ ali je u zadnjem petoljeću (2000. – 2005. godine) osjetno smanjena, unatoč imigraciji. Naime, riječ je o zemljama koje od polovice 1960-ih imaju znatnu imigraciju. Tako je u njima slabu prirodnu dinamiku stanovništva uvjetovanu niskim i opadajućim natalitetom i povećanim općim mortalitetom kompenzirala u ranijem razdoblju imigracija iz mediteranskih i drugih zemalja Južne Europe, a 1990-ih sve više iz slabije razvijenih zemalja, u prvom redu Azije, ali i Afrike.⁶

Ova usporedna analiza za Hrvatsku i druge europske zemlje pokazuje prije svega isti smjer promjene te stope, tj. njezino smanjivanje. No važno je istaknuti da su odrednice i sastavnice te stope po zemljama bile nejednake.⁷ Postoji naime manja ili veća podudarnost u pogledu brojčane razine sastavnica prirodnoga kretanja (nataliteta i mortaliteta), ali istodobno i primarno zbog različite razine dostignutoga gospodarskog razvoja i životnoga standarda, kao i zbog različite strukture privrede i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva, dolazi do izražaja različit predznak migracijskoga salda.

Hrvatska je nakon Drugoga svjetskog rata u vanjskoj migraciji stalno bilježila negativnu migracijsku bilancu (negativan migracijski saldo), dok to u većini europskih razvijenih zemalja nije zabilježeno (Council of Europe, 1994. i 2002.). Postavlja se stoga pitanje koje su zapravo bile odrednice smanjivanja stope porasta stanovništva u nas nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno koje su bile odrednice "prijelaza" stope porasta u stopu smanjenja ukupnoga broja stanovnika 1990-ih godina i dalje? Tri su glavne grupe tih odrednica: (a) dugotrajno smanjivanje nataliteta i prirodnoga prirasta stanovništva; (b) dugotrajno iseljavanje iz Hrvatske, koje je rezultiralo negativnom ukupnom migracijskom bilancom jer je pozitivan saldo u unutrašnjoj migraciji između 1948. i 1991., kao i u pojedinim međupopisnim razdobljima u okviru navedenog ukupnog razdoblja, bio prije svega uvjetovan doseljavanjem iz Bosne i Hercegovine, a istodobno ga je pratio (osim od 1981. do 1991.) brojčano veći negativan saldo u vanjskoj migraciji (preko granica bivše države), što se pojačalo u posljednjem međupopisnom desetljeću (1991. – 2001. godine); (c) ratni gubici našega stanovništva tijekom Domovinskog rata u prvom

polovici 1990-ih, koji su ubrzali pad stope nataliteta i porast stope mortaliteta te doveli, uz ostale čimbenike, do prirodno-ga smanjenja stanovništva (prirodne depopulacije).

SASTAVNICE PRIRODNOGA KRETANJA STANOVNIŠTVA

Bitna dinamička odrednica smanjivanja stope ukupnoga porasta stanovništva bilo je u Hrvatskoj smanjivanje stope prirodnoga prirasta, koje je u svim zemljama koje su proživjele demografsku tranziciju, u uvjetima zatvorene populacije, bitno odredilo smanjivanje nataliteta. Njegovo je smanjivanje dugotrajan i postupan proces, i to u uvjetima mirnodopskoga razvoja, kada na razvoj stanovništva ne djeluju vanjski čimbenici, odnosno kada se ubrzanje smanjivanja nataliteta ne događa pod utjecajem nedemografskih čimbenika (Van de Kaa, 1987.; Chesnais, 1993.).

Nakon Drugoga svjetskog rata, tj. nakon razdoblja poslijeratnoga kompenzacijskog povećanja nataliteta (nakon 1954.), tendencija smanjivanja nataliteta u Hrvatskoj postaje stalna. Do manjih oscilacija dolazilo je u pojedinim kraćim razdobljima, ovisno o specifičnim uvjetima, demografskim i nedemografskim (gospodarskim, političkim, sociopsihološkim), koji su povremeno, u posljednjih pedesetak godina, uvjetovali ubrzano ili usporeno smanjivanje nataliteta.

Promjene u prirodnom kretanju našega stanovništva razmatrat ćemo u dva karakteristična razdoblja, pri čemu kriterij razdiobe čini predznak rezultante prirodnoga kretanja. U prvom je razdoblju riječ o prirodnom prirastu stanovništva, a u drugom o prirodnom smanjenju/prirodnoj depopulaciji. To su sljedeća dva razdoblja: (1) od 1950. do 1990. godine i (2) od 1991. do 2003. godine. Za razdoblje od 1950. do 1990. godine vidjeti tablicu br. 1.

● **TABLICA 1**
Prirodno kretanje stanovništva u Hrvatskoj (1950. – 1990.)

Godina	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast	Stope (na 1000 stanovnika)		
				nataliteta	mortaliteta	prirodnoga prirasta
1950.	95.560	47.292	48.268	24,8	12,3	12,5
1955.	88.657	42.035	46.662	22,1	10,5	11,6
1960.	76.156	41.361	34.795	18,4	10,0	8,9
1965.	71.186	39.936	31.250	16,7	9,4	7,3
1970.	61.103	44.147	16.956	13,9	10,1	3,8
1975.	67.016	45.640	21.376	14,9	10,1	4,8
1980.	68.220	50.100	18.120	14,9	10,9	4,0
1985.	63.170	52.673	10.497	13,5	11,2	2,3
1990.	55.409	52.192	3217	11,7	11,0	0,7

Izvor: *Knjige Demografske statistike, Priopćenja Državnog zavoda za statistiku, Zagreb.*

Iz tablice proizlazi da se između 1950. i 1990. ukupan broj živorođene djece u Hrvatskoj smanjio sa 95.560 na 55.409 (za

42,0%); broj umrlih povećao se sa 47.292 na 52.192 (za 10,4%), a prirodni prirast stanovništva istodobno se snažno smanjio, sa 48.268 na 3217 (za više od 15 puta). Istodobno je stopa nataliteta smanjena sa 24,8 promila na 11,7 promila (za 52,8%), stopa mortaliteta sa 12,3 promila na 11,2 promila (za 8,9%), a stopa prirodnoga prirasta stanovništva smanjena je sa 12,5 promila na samo 0,7 promila (dakle čak za oko 18 puta). Istodobno je opća stopa fertiliteta smanjena sa 87,2 promila na 48,5 promila, a totalna stopa fertiliteta sa 2,94 na 1,69. U tom je razdoblju mortalitet u Hrvatskoj imao kretanje karakteristično za zemlju koja u razvoju svoga stanovništva prolazi kroz kasnu tranzicijsku podetapu. Opća stopa mortaliteta najprije je zabilježila smanjenje (između 1950. i 1965.) povezano prije svega sa smanjenjem stope mortaliteta dojenčadi i male djece, a zatim, povezano sa starenjem stanovništva i produženjem života – postupni porast. Prema tome, proizlazi da je bitna odrednica nastaloga smanjenja prirodnoga prirasta stanovništva u Hrvatskoj bilo ubrzano smanjivanje nataliteta, odnosno ubrzana tranzicija na području nataliteta pod utjecajem specifičnih čimbenika (čimbenika akceleracije).

Postavlja se s tim u vezi pitanje: koje su bile bitne odrednice smanjivanja nataliteta u Hrvatskoj između 1950. i 1990. godine? U okviru društvenih odrednica sekularnoga smanjivanja nataliteta u Hrvatskoj, djelovali su opći i specifični čimbenici, koji su posredno utjecali i na mijenjanje demografskih odrednica smanjivanja nataliteta. Kao i u drugim zemljama koje su prolazile kroz proces demografske tranzicije, i u Hrvatskoj su na smanjivanje nataliteta i mortaliteta djelovali mnogi opći čimbenici. Pri tome valja podsjetiti na to da proces demografske tranzicije implicira prijelaz s razine visokoga fertiliteta i mortaliteta uvjetovanog dominantno biološkim odrednicama u ruralno-agrarnim uvjetima života i rada na nizak fertilitet i mortalitet uvjetovan pretežno društvenim čimbenicima (gospodarskim, sociopsihološkim, političkim i drugim) u urbano-industrijskim uvjetima života i rada. Usporedno s tim dolazilo je do prijelaza iz tradicionalnog tipa obitelji u moderni tip "nuklearne" obitelji (Coale, Watkins, 1986.; Van de Kaa, 1987.; Bongaarts, 2001.). Riječ je o čimbenicima koji vezano uz parcijalne procese modernizacije društva – industrijalizaciju, urbanizaciju, širenje obrazovanja i širenje zdravstvene zaštite (preventivne i kurativne) – zajednički uvjetuju dugotrajan trend smanjivanja nataliteta. Posebnu ulogu u tom procesu imaju promjene funkcija obitelji i njihovih pojedinih članova, a poglavito povećanje razine obrazovanja žena, značajno povećanje zaposlenosti žena izvan kuće, u nepoljoprivrednim djelatnostima, čemu su osobito pridonijele promjene u strukturi privrede po sektorima (jačanje tercijarnoga sektora). Sve je to radikalno mijenjalo uvjete života i rada obitelji u gradu u

odnosu na te uvjete na selu, a time i njihove reproduksijske norme. Navedeni opći čimbenici procesa modernizacije društva djelovali su u Hrvatskoj (kao i u drugim europskim zemljama) poslije Drugoga svjetskog rata u prvom redu na tranziciju na području nataliteta u smjeru njegova smanjivanja.

Osim općih modernizacijskih čimbenika, na smanjivanje nataliteta u navedenom razdoblju (do 1990.) djelovali su i mnogi, za Hrvatsku specifični, čimbenici. Oni su uvjetovali ubrzanje procesa tranzicije nataliteta jer je stopa nataliteta u nas u relativno kraćem razdoblju u odnosu na zapadnoeuropske zemlje smanjena ispod one razine koja bi odgovarala stupnju našega gospodarskog razvoja, karakteristikama strukture privrede i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Tako je stopa nataliteta/fertiliteta bila u Hrvatskoj potkraj 80-ih godina 20. st. na približno istoj brojčanoj razini kao u nekim visokorazvijenim europskim zemljama (Norveška, Švedska, Švicarska), odnosno iznosila je oko 12 promila, a razina gospodarskoga razvoja bila je znatno niža,⁸ što je još uvijek tako.

Riječ je o sljedećim glavnim specifičnim činiteljima ubrzanoga smanjivanja nataliteta:

(1) iseljavanje mlađih ljudi, koje s manjim oscilacijama traje već duže od jednoga stoljeća, kao i njegovi izravni i posredni demografski učinci

(2) gubici ljudstva u dva svjetska rata, poglavito u Drugom svjetskom ratu, izravni i posredni, te njihove posljedice na strukturu stanovništva prema starosti i spolu ("krnje generacije", viškovi žena u središnjem dijelu fertile dobi)

(3) model industrijalizacije s naglaskom na tešku industriju i koncentracija industrije u velikim gradskim aglomeracijama (što je ubrzalo iseljavanje sa sela i iz poljoprivrede), uz istodobno znatno zaostajanje investicija za gradsku infrastrukturu (stanovi, servisi za pomoć zaposlenoj ženi majci, jaslice, dječji vrtići i sl.)

(4) agrarna politika, koja nije poticala mlade ljude da ostanu na selu i u poljoprivredi, nego je svojim mjerama poticala njihov odlazak

(5) populacijska politika nije postojala ni u jednoj od mogućih varijanti; nije bilo ni sustavnih mjera poticanja nataliteta ni gospodarskih mjera koje bi destimulirale odlazak mladih u inozemstvo.

Jedini čimbenik koji se suprotstavljao smanjivanju nataliteta u Hrvatskoj između 1955. i 1990. bilo je doseljavanje u Hrvatsku prije svega iz Bosne i Hercegovine.⁹ Već je tada prema Hrvatskoj krenula imigracijska struja, uglavnom Hrvata, i iz drugih republika/pokrajina bivše Jugoslavije – iz Vojvodine, s Kosova, iz Crne Gore (poglavito iz Boke kotorske), osim iz Slovenije.¹⁰ Ali i taj čimbenik, pozitivan migracijski saldo u "unutrašnjoj" migraciji u okviru republika bivše Jugoslavije,

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

iako je zacijelo ublažavao demografske prilike u Hrvatskoj, nije bio dostatan da bi doveo do obrata postojećega trenda smanjivanja nataliteta i uz to vezanih promjena u dobnoj strukturi našega stanovništva. (Na ublažavanje sadašnje demografske situacije obilježene prirodnom depopulacijom djelovat će zasigurno prelijevanje dijela izbjegličke populacije iz Bosne i Hercegovine, osobito prognanika Hrvata iz Srednje Bosne, iz banjalučkoga kraja i drugih bosanskih krajeva te prisilno prognanih Hrvata iz Srijema i drugih krajeva bivše Jugoslavije u trajnu imigraciju u Hrvatsku.)

Od 1991. do 2003. godine dolazi u Hrvatskoj do prirodne depopulacije. Novi specifični čimbenik koji je – uz ostalo – djelovao na smanjivanje nataliteta bila je velikosrpska ratna agresija na Hrvatsku, koja je već u prvoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća pogoršala demografsko stanje u svim dinamičkim komponentama i za reprodukciju stanovništva relevantnim strukturama. Opća stopa nataliteta smanjena je ispod razine od 10,0 promila, a stopa mortaliteta povećana je iznad te razine. Naime, od 1991. do 2003. (a predvidivo i dalje) došlo je u Hrvatskoj, prvi put nakon Drugoga svjetskog rata, do prirodne depopulacije, koja je – uz druge čimbenike – uvjetovala ukupnu depopulaciju, i to na teritoriju cijele Hrvatske. (Vidjeti tablicu 2.)

● **TABLICA 2**
Prirodno kretanje stanovništva u Hrvatskoj (1991. – 2003.)

Godina	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni pad	Stope (na 1000 stanovnika)		
				nataliteta	mortaliteta	prirodnoga pada
1991.	52.289	54.832	-3003	10,8	11,4	-0,6
1992.	46.970	51.800	-4830	9,8	10,8	-1
1993.	48.535	50.846	2311	10,8	11,4	-0,6
1994.	48.584	49.482	-898	10,8	11	-0,2
1995.	50.182	50.536	-354	11,2	11,3	-0,1
1996.	53.811	50.636	3175	12	11,3	0,7
1997.	55.501	51.964	3537	12,1	11,7	0,4
1998.*	47.068	52.511	-5243	11,2	12,5	-1,3
1999.*	45.179	51.953	-6774	10,7	12,3	-1,6
2000.*	43.746	50.246	-6500	10	11,5	-1,5
2001.*	40.993	49.552	-8559	9,2	11,2	-2
2002.*	40.094	50.569	-10.475	9	11,4	-2,4
2003.*	39.668	52.575	-12.907	8,9	11,8	-2,9

* Od 1998. podaci za živorođene i umrle odnose se samo na te događaje "u zemlji" (u Hrvatskoj), dok se do 1998. iskazivao ukupan broj živorođenih i umrlih ("u zemlji" i "u inozemstvu").

Izvor: Statistički ljetopisi Hrvatske i Priopćenja Državnog zavoda za statistiku, Zagreb.

Za sve godine navedenoga razdoblja, osim 1996. i 1997., tablica pokazuje prirodno smanjenje ukupnoga stanovništva u Hrvatskoj. Još je 1990. u nas zabilježen prirodni prirast od 3217 osoba ili po stopi od 0,7 na 1000 stanovnika. U 1991. sto-

pa nataliteta pala je ispod razine stope mortaliteta (10,8 prema 11,4 promila), što je rezultiralo prirodnim smanjenjem stanovništva od -3003 stanovnika, odnosno po stopi od -0,6 promila. Ratna agresija na Hrvatsku (1991. – 1992.) dovela je do ljudskih gubitaka i do izrazitoga "depresiranja" nataliteta, što inače redovito prati ratne situacije u određenoj zemlji. Tako se između 1990. i 1991. vidi osjetna promjena u sastavnicama prirodnoga kretanja: broj živorođene djece smanjen je sa 55.409 na 52.289 ili za 5,4 posto, broj umrlih povećan je sa 52.192 na 54.832 ili za 5,1%, dok je prirodni prirast, koji je 1990. iznosio 3217, u 1991. godini prešao u prirodno smanjenje od -3003 (više umrlih nego rođenih). Rat je očigledno ubrzao već otprije nepovoljne trendove u formiranju prirodnoga kretanja žiteljstva Hrvatske. Jako prirodno smanjenje u apsolutnom i relativnom izrazu zabilježeno je 1992., u odnosu na 1991., kada je broj živorođenih smanjen sa 52.289 na 46.970 (za 10,2%), dok je prirodno smanjenje stanovništva (razlika između broja umrlih i živorođenih) povećano sa -3003 na -4830 (ili za 60,8%), a stopa prirodnoga smanjenja povećana je sa -0,6 promila na -1,0 promila. Nakon 1992. prirodno smanjenje postupno je padalo, ali je još uvijek trajalo, tako da je 1994. stopa prirodnoga smanjenja iznosila -0,2 promila, a u 1995. godini -0,1 promila. Prirodni prirast zabilježen u 1996. i 1997. godini za ukupno stanovništvo pripisuju se prirodnom prirastu "u inozemstvu" (pretežno izbjeglica mlađe dobi iz Bosne i Hercegovine), jer je za stanovništvo "u zemlji" (u Hrvatskoj) i tada zabilježeno smanjenje broja stanovnika.

Od godine 1998., otkako statistika u skladu s preporukama Europske ekonomske komisije UN-a evidentira samo živorođene i umrle "u zemlji", prirodno smanjenje stanovništva u odnosu na prethodne godine značajno se povećalo, a nakon 1999. pokazuje sve veće godišnje povećanje, dakle pojačanje prirodne depopulacije. Prirodno smanjenje iznosilo je 1999. godine -6774, a 2003. godine -12.907, dakle gotovo dvostruko više. Pri tome treba imati na umu tzv. efekt pomaka generacija (Wertheimer-Baletić, 2001.). Naime, očekuje se daljnji pad nataliteta i povećanje iznosa prirodnog smanjenja na temelju činjenice da između 2000. i 2020. godine u središnjoj reproduktivnu dob (20 do 30 godina) ulaze sve malobrojnije generacije rođene u 80-im i 90-im godinama 20. stoljeća.

Bitni specifični uzroci nastaloga prirodnog smanjenja stanovništva u 1990-ima i početkom 21. stoljeća jesu: (a) otprije, a naročito od 1980-ih godina ubrzano smanjivanje prirodnoga prirasta prema nultoj razini; (b) ratna agresija na Hrvatsku početkom 1990-ih godina, koja je povećala mortalitet i uvjetovala "depresiranje" nataliteta; (c) nastavak iseljavanja pretežno mladih ljudi povezano s ratnim prilikama, povećanjem nezaposlenosti i privrednom recesijom (nakon 1994. godine).¹¹

Među navedenim specifičnim čimbenicima koji su u Hrvatskoj uvjetovali ubrzanje tranzicije na području nataliteta najveći ponder ima iseljavanje, i to iz sljedeća tri razloga: (1) kvantitativno – s obzirom na velik broj iseljenih, (2) kvalitativno – s obzirom na strukturu (demografsku, ekonomsko-socijalnu, obrazovnu i dr.) iseljenoga stanovništva i (3) vremenski – s obzirom na dugotrajnost toga procesa. Iseljavanje, koje je dugotrajno nadvisilo doseljavanje u Hrvatsku, iskazivalo se kao "emigracijska depopulacija". Naime, pojava prirodne i ukupne depopulacije koja je posljednjih petnaestak godina zahvatila cijeli teritorij Republike Hrvatske, primarno je inducirana iseljavanjem. To se u prvo vrijeme vidjelo u pojedinim naseljima (prije svega u selima), općinama i pojedinim županijama, a od 1990-ih godina do danas proširilo se na cijelu Hrvatsku.

Kratak osvrt na regionalni aspekt ukupne i prirodne depopulacije pokazuje da je između 1981. i 1991. od ukupno 21 županije njih 7 zabilježilo smanjenje ukupnoga broja stanovnika (županije Krapinsko-zagorska, Sisačko-moslavačka, Karlovačka, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska, Ličko-senjska, Virovitičko-podravska).¹² Između 1991. i 2001. godine proces ukupne depopulacije snažno se prostorno proširio: od ukupno 21 županije, njih 18 imalo je smanjenje ukupnoga broja stanovnika,¹³ a samo 3 županije zabilježile su porast broja stanovnika (Zagrebačka za 10,1%, Brodsko-posavska za 0,7% i Grad Zagreb za 0,3%). Prirodna depopulacija, koja je nedvojbeno bila važan čimbenik ukupne depopulacije (uz "emigracijsku depopulaciju"), istodobno se također prostorno širila. U 1981. godini zahvatila je 6 županija,¹⁴ u 1991. godini još 3 županije,¹⁵ a u 2002. godini (posljednjoj za koju raspolažemo potrebnim podacima) prirodna je depopulacija zahvatila ukupno čak 20 županija, tako da je prirodni prirast bio evidentiran još samo u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

UKUPNA DEPOPULACIJA – SMANJIVANJE UKUPNOGA BROJA STANOVNIKA

Proces ukupne depopulacije, uz proces starenja stanovništva, temeljni je opći reprodukcijski proces koji obilježava demografske promjene u Hrvatskoj. Model kojim se odvijao proces ukupne depopulacije u pojedinim naseljima, općinama i regijama Hrvatske imao je redovito tri faze: (a) u prvoj fazi ukupan broj stanovnika počinje opadati isključivo zbog iseljavanja (emigracijom inducirana ukupna depopulacija), dok je istodobno prirodni prirast stanovništva još uvijek pozitivan, pa je kao takav usporavao intenzitet ukupne depopulacije; (b) u drugoj se fazi proces ukupne depopulacije pojačava, i to pod primarnim utjecajem nastale prirodne depopulacije, koja

se pridružuje djelovanju emigracijske komponente ukupne depopulacije (tj. negativnom migracijskom saldu). U mirnodopskim uvjetima, prirodna depopulacija nastaje ne samo kao odraz pada nataliteta ispod razine mortaliteta nego i zbog emigracijom "okrnjene" dobne strukture (u dobi od 20 do 35 godina); (c) u trećoj fazi zajedničkim djelovanjem negativnoga migracijskog salda ("emigracijske depopulacije" i prirodne depopulacije) nastavlja se proces ukupne depopulacije, uz istodobno intenziviranje procesa starenja stanovništva. Time se rezerve za iseljavanje koje čini mlado stanovništvo iscrpljuju, pa se negativan migracijski saldo i njegov utjecaj postupno smanjuju, a relativno se povećava utjecaj prirodne depopulacije na ukupnu depopulaciju.

Tako je, primjerice, u međupopisnom desetljeću 1981. – 1991. u mnogim našim krajevima s ukupnom i prirodnom depopulacijom (Lika, Gorski kotar, bjelovarski kraj, karlovački i sisački kraj, Hrvatsko zagorje, dalmatinski otoci, itd.) ukupnu depopulaciju primarno uvjetovalo iseljavanje preko svoga djelovanja na eroziju dobne strukture u njezinim, za reprodukciju stanovništva bitnim dobnim skupinama, a tek zatim prirodno smanjenje stanovništva.¹⁶

Prije nego što analiziramo karakteristike procesa ukupne depopulacije kao općega reprodukcijuskog procesa i pojedinih parcijalnih depopulacijskih procesa, treba imati na umu nekoliko napomena. Ukupna depopulacija u zatvorenom tipu populacije uzrokovana je isključivo prirodnim kretanjem i njegovim komponentama, tj. prirodnom depopulacijom. Razumije se da smo pri toj konstataciji svjesni da na razinu nataliteta i mortaliteta posredno djeluju i brojni drugi čimbenici osim demografskih – od socioekonomskih do vanjskih čimbenika. U otvorenom tipu stanovništva, kakvo je stanovništvo Hrvatske, na proces ukupne depopulacije djeluju, osim prirodnoga kretanja, i migracije i vanjski čimbenici, u okviru danih gospodarskih, socijalnih, zdravstvenih i drugih prilika. Depopulacijske tendencije u Hrvatskoj inducirane iseljavanjem i njegovim izravnim djelovanjem na promjene u dobnoj strukturi stanovništva i na opadanje opće stope nataliteta i fertiliteta došle su do izražaja kroz postupne, parcijalne depopulacijske procese. Gledano kronološki, najprije je nastupio proces generacijske depopulacije ženskoga stanovništva (reprodukcijske depopulacije, i to 1958. godine). Njegov je početak označio pad stope neto reprodukcije ispod razine od 1,0, a sve do 1991. godine tako je bilo i s prirodnim kretanjem stanovništva koje je do tada obilježavao prirodni prirast.

Nakon 1954. godine stalno su djelovali faktori smanjivanja nataliteta, kojima se u drugoj polovici 1960-ih godina pridružila i tzv. privremena ekonomska emigracija (zapošljava-

nje u inozemstvu), dio koje je prešao u trajno iseljenje. Od druge polovice 1960-ih godina neprekidno traje generacijska depopulacija ukupnoga (muškog i ženskog) stanovništva.¹⁷ Totalna stopa fertiliteta snižena je 1968. godine ispod brojčane razine od 2,1 – koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju stanovništva u smislu njegova generacijskog obnavljanja. Nakon te godine ona se stalno i dalje smanjivala. Tada se, dakle, generacijskoj depopulaciji ženskoga stanovništva pridružila generacijska depopulacija ukupnoga stanovništva, a prirodni prirast stanovništva, koji je već tada bio relativno nizak, i dalje se smanjivao tendirajući prema nuli, da bi kasnije prešao u prirodno smanjenje.

Generacijska depopulacija ženskoga stanovništva i generacijska depopulacija ukupnoga stanovništva u Hrvatskoj su pojave uvjetovane prije svega kontinuiranim smanjivanjem nataliteta, ali i iseljavanjem. Na to su djelovali ne samo navedeni opći/transicijski čimbenici nego i specifični čimbenici karakteristični za sveukupne društvene prilike u Hrvatskoj u navedenom razdoblju. Prvi je proces, kako smo vidjeli, otpočeo potkraj 1950-ih godina, drugi potkraj 1960-ih, a proces prirodne depopulacije nastupio je tek početkom 1990-ih godina. (Wertheimer-Baletić, 1992.). Proizlazi da su nakon 1990. godine dva parcijalna depopulacijska procesa – generacijska depopulacija ženskoga stanovništva i generacijska depopulacija ukupnoga stanovništva, uz utjecaj ljudskih gubitaka u Domovinskom ratu i nastavak iseljavanja – doveli do prirodne depopulacije.¹⁸ Zatim su zajedničkim djelovanjem uvjetovali pojavu ukupne depopulacije, odnosno smanjenja ukupnoga broja stanovnika, i to ne samo u pojedinim krajevima nego na razini cijele Hrvatske, a to traje i dalje.

INTERAKCIJA SASTAVNICA PRIRODNOGA KRETANJA I PROMJENA DOBNE STRUKTURE

Procesi depopulacije (ukupni i parcijalni) u stalnoj su i čvrstoj interakciji s promjenama u dobnoj strukturi stanovništva, uz interakciju koja postoji i s drugim strukturama (demografskim i ekonomsko-socijalnim). Naglaskom na interakciji procesa reprodukcije i dobne strukture stanovništva izražava se primarna endogena interakcija sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva s promjenom dobne strukture kao izvorne, endogene demografske strukture. Dobna struktura neposredno je određena navedenim sastavnicama, ali istodobno i sama na njih izravno djeluje. Dobna struktura, osim toga, izravno određuje brojčani obujam i dobnu strukturu fertilnoga kontingenta ženskoga stanovništva, temeljnoga kontingenta za reprodukciju stanovništva. Navedena interakcija kao pri-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

● **TABLICA 3**
Stanovništvo Hrvatske
prema velikim dobnim
grupama (popisi iz
1961., 1971., 1981.,
1991. i 2001.* godine)

Godina popisa	Ukupno stanovništvo (u tisućama)			Ukupan broj stanovnika (u tisućama)
	0-14 godina	15-64 godine	65 i više godina	
1961.	1134	2718	308	4160
1971.	1008	2989	429	4426
1981.	971	3102	528	4601
1991.	941	3279	564	4784
2001.*	758*	2983*	696*	4437*
Indeks 1991. = 100				
1961.	120,5	82,9	54,6	87
1971.	107,1	91,2	76,1	92,5
1981.	103,2	94,6	93,6	96,2
1991.	100	100	100	100
2001.*	80,6*	91,0*	123,4*	92,7*
Struktura (u postotku)				
1961.	27,3	65,3	7,4	100,0
1971.	22,8	67,5	9,7	100,0
1981.	21,1	67,4	11,5	100,0
1991.	19,7	68,5	11,8	100,0
2001.*	17,1*	67,2*	15,7*	100,0

* Podaci popisa za 2001. godinu nisu posve usporedivi s podacima iz prethodnih popisa zbog promjene definicije ukupnoga stanovništva i koncepcije popisa (vidjeti bilješku br. 1 u ovom radu).

Izvor: *Statistički ljetopis 2002.*, Državni zavod za statistiku Hrvatske, Zagreb.

marna endogena interakcija nesumnjivo je statistički reprezentativna za odvijanje procesa reprodukcije stanovništva.

Bitna dinamička odrednica pojedinih parcijalnih depopulacijskih procesa (generacijske depopulacije ženskoga stanovništva, generacijske depopulacije ukupnoga stanovništva, prirodne depopulacije) jest dugotrajno smanjivanje nataliteta, koje je ujedno temeljna odrednica procesa starenja stanovništva. Vidjeli smo da su navedeni parcijalni depopulacijski procesi međusobno usko povezani, da jedan proizlazi iz drugoga, pa oni zajednički utječu na promjene koje nastaju u dobnj strukturi stanovništva, dakle i na procese starenja pojedinih funkcionalnih dobnih skupina (ženskoga fertilnog stanovništva, stanovništva u radno sposobnoj dobi, ukupne radne snage, radne snage u pojedinim djelatnostima itd.). Ti su procesi starenja stanovništva također međusobno povezani, proizlaze jedan iz drugoga, odnosno starenje jednoga kontingenta znači (većim ili manjim djelom) i starenje drugoga. (Vidjeti tablicu br. 3.)

Podaci u tablici pokazuju promjene nastale u dobnj strukturi stanovništva Hrvatske u posljednja četiri desetljeća (1961. – 2001.). Od 1961. do 1991. promjene se odnose na ukupno stanovništvo Hrvatske (stanovništvo "u zemlji", tj. ono koje u Hrvatskoj ima mjesto stalnoga boravka i na osobe zaposlene "u inozemstvu" s članovima obitelji koji s njima ondje borave).

U desetljeću 1991. – 2001. promjene se odnose također na ukupno stanovništvo, ali je ono u popisu 2001. godine drugačije definirano nego u prethodnim popisima, pa podaci za tu godinu nisu precizno usporedivi s podacima popisa od 1961. do 1991. godine. (Vidjeti bilješku br. 1 u ovom radu.)

Tablica pokazuje tri glavna međusobno usko povezana procesa, dugoročno i primarno uvjetovana smanjivanjem nataliteta, od kojih svaki na svoj način čini sastavni dio procesa starenja ukupnoga stanovništva. Prvi parcijalni proces obuhvaća smanjivanje broja i udjela mladih (0-14 godina), koji je u nas u tijeku već od popisa 1961. godine. Njihov se broj između 1961. i 1991. smanjio za 193 tisuće (za 17%). Ako pak raščlanimo ukupan broj stanovnika na stanovništvo "u zemlji" i "u inozemstvu", pokazuje se da je smanjivanje broja mladih bilo brže kod prvih nego kod drugih. Drugi parcijalni proces izražava se u umjerenom porastu broja stanovnika u radno sposobnoj dobi (15-64 godine), i to za 561 tisuću (za 20,6%), s izrazitim usporavanjem toga porasta po susljednim međupopisnim razdobljima, uz istodobno starenje toga kontingenta.¹⁹ Raščlanimo li radni kontingent na stanovništvo "u zemlji" i na stanovništvo "u inozemstvu", porast je sporiji za stanovništvo "u zemlji", odnosno brži za one "u inozemstvu", što jasno govori o mlađoj dobnoj strukturi naših ljudi koji su odlazili na rad u inozemstvo. Treći se proces odnosi na stanje *per definitionem*. Između 1961. i 1991. staračko je stanovništvo snažno poraslo, kako prema broju tako i prema udjelu u ukupnom stanovništvu. Njegov se broj povećao za 256 tisuća ili za 83,1%, a udio u ukupnom stanovništvu od 7,4% na 11,8%.

U posljednjem međupopisnom desetljeću, od 1991. do 2001. godine, kada je nastupio proces ukupne depopulacije koji *per definitionem* implicira ubrzanje starenja stanovništva, sva su tri procesa koja obilježavaju navedene dugotrajne promjene dobne strukture stanovništva u Hrvatskoj intenzivirana. Broj mladih jače se smanjio (za 19,4%), počelo je smanjivanje broja radno sposobnih (za 9%), dok se broj staračkoga stanovništva povećao čak za 23,4%. Tome su uz ranije navedene čimbenike (smanjivanje nataliteta i mortaliteta) pridonijele i demografske promjene povezane s ratnom agresijom na Hrvatsku i njezinim nepovoljnim učincima na sastavnice prirodnoga kretanja stanovništva i na povećavanje iseljavanja (unatoč znatnom doseljavanju iz ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine). Uz to valja naglasiti da je proces starenja zahvatio i žensko stanovništvo u fertilnoj dobi (15-49 godina), što je izravno djelovalo na smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta u fiziološki najplodnijoj dobi (20-30 godina), a time i na smanjivanje razine ukupnoga nataliteta/fertiliteta u cijeloj Hrvatskoj.

ZAKLJUČAK

Međusobna uvjetovanost procesa depopulacije (parcijalnih i ukupnog) i izraženih promjena u dobnoj strukturi u pravcu sve izrazitijega starenja stanovništva stvorila je svojevrstan začarani krug koji u Hrvatskoj i dalje traje. On snagom zakona demografske inercije, i to negativnoga momentuma, vodi u sljedećim desetljećima – uz ostale nepromijenjene uvjete – sve nepovoljnijim demografskim pojavama i procesima u nas.

Hrvatska se tako nalazi u sličnoj demografski nepovoljnoj situaciji kao i mnoge europske razvijene zemlje, koje su, međutim, u neusporedivo povoljnijoj gospodarskoj situaciji, koja se (uz ostalo) odražava u visokom životnom standardu njihovih stanovnika. Riječ je o zemljama koje su već desetljećima zemlje imigracije za slabije razvijene europske zemlje (prije svega za zemlje Južne, a sada i Istočne Europe i za neke druge izvaneuropske zemlje). Međutim, iskustvo povijesnoga razvoja stanovništva u razvijenim zemljama pokazuje da proces demografske tranzicije sa svojim karakterističnim etapama/podetapama ne sadrži u posttranzicijskoj etapi nikakav spontani "automatizam" održanja stope prirodnoga prirasta stanovništva na nultoj razini, nego u mnogim zemljama prima depopulacijske značajke.

Provođenje stimulativne populacijske politike (često i pod nazivom "obiteljska politika") u mnogim europskim zemljama pokazuje da se nastoji destimulirati daljnje smanjenje nataliteta i određenim poticajnim mjerama postići motivacija roditelja da imaju više djece, u skladu s njihovim željama i mogućnostima. Razni modaliteti te politike, utemeljeni na nastojanju da se brojnim posebnim politikama (na pojedinim područjima društvenoga života), njihovim pojedinačnim, međusobno koordiniranim mjerama, postigne željeni cilj, dali su u prošlosti određene, ali ne velike rezultate. U pogledu učinka te politike u zemljama koje su je provodile već do 1990. godine (bilo pod imenom populacijska politika, politika prema obitelji, socijalna politika, politika blagostanja) pokazuju se sljedeći rezultati: (1) zaustavljanje daljnjega smanjivanja nataliteta, ali bez njegova znatnijeg porasta (Mađarska, Čehoslovačka, Francuska); (2) blagi porast nataliteta (u skandinavskim zemljama). Riječ je o politici koja se uglavnom svodi na svestranu podršku blagostanju djece, stimulirajući – na temelju načela slobode odlučivanja o broju djece i odgovornoga roditeljstva – povećanje nataliteta prije svega posredno, indirektnim mjerama, mjerama drugih politika. Ali iskazanom zaustavljanju opadanja nataliteta ili pak blagom porastu nataliteta i totalne stope fertiliteta u europskim je zemljama nedvojbeno pridonijela imigracija iz slabije razvijenih zemalja Europe, odnosno naturalizacija dijela doseljenih, što

se ne smije zanemariti pri evaluaciji efekata provođenja te politike. (United Nations, 1993.; United Nations, 2001.)

Iskustvo provođenja populacijske politike u europskim zemljama pokazuje da su učinci pronatalitetne varijante te politike znatno sporiji nego učinci provođenja odgovarajuće selektivne imigracijske politike kao modificirane politike radne snage, povezani s potrebom rješavanja problema njezina deficita. Prvi dolaze do izražaja postupno, generacijski, a drugi brzo, kratkoročno. Stoga se u praksi pokazalo da imigracijska varijanta stimulativne populacijske politike daje i demografske rezultate znatno brže (Hohn, 1987.). Ta je činjenica došla do izražaja u mnogim razvijenim imigracijskim europskim zemljama (Njemačka, Švicarska, Belgija, Francuska, Švedska, Luksemburg), koje su upravo zahvaljujući imigraciji radne snage uspjele zadržati i u doba vrlo niske stope nataliteta (ispod 11 promila) i totalne stope fertiliteta (oko 1,5) pozitivnu stopu promjene ukupnoga stanovništva, tj. stopu godišnjega, iako niskog, porasta stanovništva (United Nations, 1993. i 2001.). Raspad komunističkoga sustava potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih godina pokrenuo je novi veliki val emigracije iz mnogih bivših socijalističkih, istočnoeuropskih zemalja prema zemljama Zapadne Europe i prekomorskim zemljama, što će zacijelo i dalje djelovati na povećanje nataliteta/fertiliteta u tim zemljama, odnosno na poboljšanje dobne strukture njihova stanovništva u smislu povećanja brojnosti dobnih skupina koje obilježava najveća fertilitetnost.

U posljednjih petnaest godina Hrvatsku obilježava ne samo prirodno smanjenje stanovništva nego i negativna migracijska bilanca izazvana dugotrajnim iseljavanjem, koje još traje. Stoga u provođenju stimulativne populacijske politike, koja mora biti integralni dio ukupnoga gospodarskog razvojnog programa Hrvatske, valja dosljedno provoditi primarno suvremenu pronatalitetnu, ali i dobro koncipiranu imigracijsku varijantu te politike, oslonjenu uvelike na destimuliranje iseljavanja, kako bi što prije došlo do obrata u sadašnjim krajnje nepovoljnim demografskim kretanjima i procesima. Pri tome nije riječ samo o tzv. kvantitativnoj populacijskoj politici usmjerenoj na povećanje stope rasta stanovništva nego primarno o njezinom strukturnom aspektu, osobito važnom s gospodarskoga stanovišta. Taj aspekt sagledava važnost uravnoteženja odnosa pojedinih funkcionalnih dobnih grupa, poglavito mladoga i staroga stanovništva, kako za reprodukciju ukupnoga stanovništva tako i za reprodukciju radne snage. Pronatalitetna varijanta populacijske politike tako bi – uz ostalo – dovela do ublažavanja raskoraka između relevantnih funkcionalnih dobnih grupa, prije svega do povećanja broja mladih (0-14 godina) te broja osoba u mlađem dijelu radne dobi (15-30 godina), čime bi relativno smanjila nepovoljan

gospodarski i socijalni "aspekt" ekspanzivnoga porasta starijeg stanovništva. Povoljno djelovanje takve politike nije kratkoročno, jer su demografski procesi prema svojim posljedicama dugotrajni, ali bi ona općenito bitno odredila povoljnije buduće demografske trendove koji bi bili poticajni za dugoročno povoljniji društveno-gospodarski razvoj i doveli bi do postupnog obrata sadašnjih nepovoljnih demografskih trendova.

BILJEŠKE

---

¹ U popisu stanovništva 2001. godine primijenjena je nova definicija ukupnoga broja stanovnika, utemeljena uglavnom na koncepciji prisutnog (*de facto*) stanovništva, iako su neke sastavnice koncepcije "de iure" ostale djelomično u podacima toga popisa. Tako je ukupno stanovništvo u tom razdoblju smanjeno sa 4.784 tisuće na 4.437 tisuća (za -7,2%). Ali ako u popisu 2001. primijenimo definiciju "de iure" iz popisa 1991. godine, tada u 2001. godini broj stanovnika iznosi 4.492 tisuće (smanjuje se za -6,1%).

² Ona iznosi prosječno godišnje: u Bjelorusiji -0,5%, u Bugarskoj -0,8%, u Mađarskoj -0,5%, u Rumunjskoj -0,2%, u Ukrajini -0,8%, u Ruskoj Federaciji -0,6%. (Prema: UN Department of Economic and Social Affairs, *World Population 2002*, New York 2003.)

³ Između 2000. i 2005. godine ona iznosi u Albaniji 0,7%, u Hrvatskoj -0,2%, u Bosni i Hercegovini 1,1%, u Andori 2,6%, u Makedoniji 0,5%, u Italiji 0,1%, u Sloveniji 0,1% itd. (Izvor: prethodna bilješka).

⁴ U zemljama Sjeverne Europe između 2000. i 2005. ona iznosi: u Danskoj 0,2%, u Finskoj 0,7%, u Norveškoj 0,4%, u Švedskoj -0,1% u Latviji -0,9%, u Litvi -0,6% itd. Istodobno u zemljama Zapadne Europe u Austriji iznosi 0,0%, u Belgiji 0,2% u Francuskoj 0,5%, u Nizozemskoj 0,5%, u Švicarskoj 0,1%, u Njemačkoj 0,1%, itd.

⁵ Tako npr. u Zapadnoj Europi između 1990. i 1995. ni jedna zemlja nije zabilježila smanjenje ukupnoga broja stanovnika. (Detaljnije o tome: Chesnais, 1998.)

⁶ Vidjeti Wanner, P., *Migration Trends in Europe*, *European Population Papers Series*, No. 7., Council of Europe, Strasbourg 2002.

⁷ Među europskim zemljama, gledano po sastavnicama ukupne promjene stanovništva, Hrvatska je imala najslabiju situaciju s Irskom od 1985. do 1990. Razlika je u tome što Irska u odnosu na Hrvatsku ima znatno povoljnije prirodno kretanje (veći natalitet i prirodni prirast). (Vidjeti: United Nations, *Migration and Population Change in Europe*, *Research Paper no. 19*, New York, 1993.)

⁸ U Hrvatskoj je nacionalni dohodak po glavi stanovnika u 1990. iznosio oko 4000 US\$, dok je istodobno u Norveškoj, koja je 1988. imala istu stopu totalnoga fertiliteta kao i Hrvatska (1,8), on iznosio po glavi stanovnika 22.290 US\$. (Prema: World Bank, *Challenge to Development*, New York, 1991.)

⁹ Od ukupno 430.200 doseljenih osoba u Hrvatsku s područja drugih republika / pokrajina bivše Jugoslavije, prema popisu 1981. njih 275.200 imalo je mjesto rođenja u Bosni i Hercegovini (64,0%), zatim 38.929 imalo je mjesto rođenja u Vojvodini, 38.181 u užoj Srbiji, 10.716 u Crnoj Gori, 9.792 na Kosovu itd. (Prema: *Dokumentacija popisa stanovništva, 1981.*, Zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.)

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

¹⁰ Hrvatska je imala negativnu migracijsku bilancu jedino sa Slovenijom, jer je prema podacima iz popisa 1981. godine Hrvatska Sloveniji "dala" 59.200 svojih žitelja, a iz Slovenije "primila" 46.976 njezinih žitelja (Izvor: Ibidem, prethodna bilješka).

¹¹ Jedini čimbenik koji je donekle mogao ublažiti pad nataliteta bio je nešto brojniji priljev u dob od 20 do 30 godina generacije rođene u 1970-im godinama u odnosu na 1960-te, ali je njegov ponder u odnosu na druge navedene čimbenike bio relativno slab.

¹² Prema podacima *Statističkog ljetopisa Hrvatske*, 1994.

¹³ Podaci demografske (vitalne) statistike za 1991. i 2001. odnose se na stanovništvo "u zemlji" (u Hrvatskoj).

¹⁴ To su bile: Zagrebačka županija, Krapinsko-zagorska, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska, Ličko-senjska i Virovitičko-podravska.

¹⁵ To su: Sisačko-moslavačka, Karlovačka i Varaždinska županija.

¹⁶ Sljedeći primjer dobro ilustrira opisani model odvijanja ukupne depopulacije u Hrvatskoj. Riječ je o području bivše Zajednice općina Zagreb, koja je obuhvaćala 12 ("vanjskih") općina. Već nakon 1953. to područje bilježi smanjenje ukupnoga broja stanovnika uz istodobno negativan migracijski saldo. Međutim, sve do 1968. to je područje unatoč jakom iseljavanju i njime izazvanoj ukupnoj depopulaciji zabilježilo prirodni prirast stanovništva. Dakle, prirodno je kretanje stanovništva desetak godina odolijevalo pritisku iseljavanja na "depresiranje" nataliteta. Tek je u 1968. godini na tom području, uz ukupnu emigracijom uvjetovanu depopulaciju, nastupila i prirodna depopulacija, koja ju je ubrzala i koja traje do danas.

¹⁷ Totalna stopa fertiliteta označuje prosječan ukupan broj djece koji bi rodila jedna žena u fertilnoj dobi (uz uvjet da tada djeluju iste specifične stope fertiliteta po dobi kao i za generaciju njezine majke te da sve one dožive kraj svoga fertilnog razdoblja, dakle apstrahira se mortalitet žena).

¹⁸ Već u 1993. godini u Hrvatskoj su svi relevantni demoreprodukcijski pokazatelji indicirali da je proces ukupne depopulacije u punom zamahu; stopa neto reprodukcije iznosila je 0,69, totalna stopa fertiliteta 1,51, stopa prirodnoga smanjenja iznosila je -0,6 promila, a stopa smanjenja ukupnoga broja stanovnika između 1991. i 1993. godine -0,2%. U 2001. stopa neto reprodukcije iznosila je 0,68, totalna stopa fertiliteta 1,38, stopa prirodnoga smanjenja -2,4 promila, a stopa smanjenja ukupnoga broja stanovnika (1991. – 2001.) iznosila je godišnje prosječno -0,6 promila. (Prema: *Priopćenja*, Državni zavod za statistiku, Zagreb.)

¹⁹ U ukupnom stanovništvu u dobi od 15 do 64 godine povećava se s vremenom broj i udio njegova starijeg dijela (dobne grupe 40-64 godine).

LITERATURA

Akrap, A., Gelo, J., Grizelj, M. (1999.), Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 679-723.

Bongaarts, J. (2001.), Fertility and Reproduction Preferences in Post-Transitional Societies. U knjizi: *Global Fertility Transition, A Supple-*

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

ment to Vol. 27/2001., Population and Development Review, Population Council, New York.

Chesnais, J. C. (1993.), *The Demographic Transition*, Oxford University Press, Oxford.

Chesnais, J. C. (1998.), Below replacement Fertility in European Union (EU-15): facts and policies, 1960-1997, *Review of Population and Social Policies*, No. 7.

Coale, A., Cotts Watkins, S. (ur.) (1996.), *Fertility Decline in Europe*, Princeton University Press, Princeton.

Council of Europe, *Recent Demographic Developments in Europe and North America*, Strasbourg 1992, 1994.

Council of Europe, *Recent Demographic Trends in Europe*, Strasbourg 2002, 2003.

Hohn, C. (1988.), Population policies in advanced societies: Pronatalist and Migration Strategies, *European Journal of Population*, 3 (3-4).

Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, Globus.

United Nations (1993.), Population Division, Migration and Population Change in Europe, *Research Paper no. 19.*, New York.

United Nations (2001.), Population Division, *Replacement Migration: Is it Solution for Declining Population and Ageing?*, New York.

Van de Kaa, D. (1987.), Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, 42 (1), Washington D. C.

Wanner, P. (2002.), Migration trends in Europe, *European Population Papers Series No. 7.*, Council of Europe, Strasbourg.

Wertheimer-Baletić, A. (1992.), "Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju", *Encyclopaedia moderna* 38.

Wertheimer-Baletić, A. (1996.), *Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj*, RAD, knjiga 473, Razred za društvene znanosti, HAZU, Zagreb.

Wertheimer-Baletić, A. (2001.), *Stanovništvo Hrvatske-sadašnje i buduće promjene*, RAD, knjiga 482, Razred za društvene znanosti, HAZU, Zagreb.

Depopulation and Ageing – Crucial Demographic Processes in Croatia

Alica WERTHEIMER-BALETIĆ
Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb

After the postwar baby boom period Croatia has had a fertility decline caused by many general and specific factors. The fertility transition in Croatia has been accelerated under the impact of many specific factors (beside that general one), especially the factor of permanent emigration abroad. That is why in the 1980s, with a much lower level of economic development, Croatia recorded a similar level of the total fertility rate as those in developed European countries. In the

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

early 1990s the existing processes of generational depopulation of the female population and total (male and female) population were reinforced by the natural depopulation (excess of death over birth) aggravated by the war losses in 1991–1992. Those three depopulation processes caused a compound decline of total population in Croatia between 1991 and 2001. With accompanying negative changes in the age structure (decline in the number of young people – age group 0-14, with a steep rise in the number of the elderly) which resulted in the rapid ageing of the total population, depopulation trends will further determine the population development in Croatia. In such circumstances, a stimulative population policy in both variants (stimulating natality and destimulating emigration) becomes necessary for the present and future demographic and economic development of the country.

Depopulation und Bevölkerungsalterung – grundlegende demografische Prozesse in Kroatien

Alica WERTHEIMER-BALETIĆ
Kroatische Akademie der Wissenschaften und Künste, Zagreb

Nach einem Bevölkerungsanstieg in der Nachkriegszeit, der bis zum Jahr 1954 andauerte, ist die Natalität in Kroatien in einem ständigen Rückgang begriffen, geprägt von geringeren Schwankungen, die von bestimmten allgemeinen und spezifischen Faktoren abhängig sind. Der beschleunigte Rückgang der Geburtenrate im Zeitraum nach 1954 wurde ausgelöst durch für das Land spezifische Umstände, vornehmlich eine langjährige Auswanderungswelle. Dies erklärt auch, warum in den 80er-Jahren des 20. Jahrhunderts in Kroatien, trotz einer wesentlich rückständigeren wirtschaftlichen Entwicklung, die Geburtenzahl und die Bevölkerungswachstumsrate etwa auf der gleichen Höhe lagen wie in vielen europäischen Industriestaaten. Anfang der 90er-Jahre kam es, neben dem sich bereits abzeichnenden Entvölkerungsprozess im weiblichen Bevölkerungsteil sowie in der Gesamtbevölkerung (bei Männern und Frauen), auch zu einer natürlichen Depopulation, potenziert durch vorher wirksame Faktoren, aber auch durch die militärische Aggression gegen Kroatien 1991/1992. Diese drei Entvölkerungsprozesse, entstanden aus der Summe eines negativen Migrationssaldos und des Kriegsgeschehens, sind verantwortlich für die Gesamtentvölkerung in Kroatien im Zeitraum zwischen 1991 und 2001. In Wechselwirkung mit einhergehenden ungünstigen Veränderungen in der Altersstruktur (Rückgang des jungen Bevölkerungsanteils

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 4-5 (72-73),
STR. 631-651

WERTHEIMER-BALETIĆ, A.:
DEPOPULACIJA...

zugunsten eines intensiven Anstiegs des alten Bevölkerungsanteils) dauern diese Entvölkerungsprozesse auch weiterhin an und bewirken nachteilige Tendenzen in der Bevölkerungsentwicklung. Eine stimulative Bevölkerungspolitik (Stimulierung des Geburtenwachstums und der Zuwanderung neuer Bevölkerungsteile) wird zur Notwendigkeit der gegenwärtigen und zukünftigen demografischen, aber auch gesamtgesellschaftlichen Entwicklung Kroatiens.